

jaargang 51

4 1999

BRABANTS HEEM

Driemaandelijks tijdschrift voor archeologie, geschiedenis en volkskunde

Uitgegeven door de Stichting Brabants Heem en de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening

'GELOVEN, DAT KUNT GE NIET ZONDER SPULLEKES'

Reliekenbewaarders in Achel en Eindhoven.¹

EVELYNE VERHEGGEN

Vanaf 1846 werden in het trappistenklooster te Achel relieken verzameld en in houders geplaatst.

Na de dood van Bonifacius Aders in 1956, de laatste pater die als *custos reliquiarum* deze werkzaamheden verrichtte, zijn de relieken en de inventaris van zijn atelier opgeborgen. Daarmee eindigde de productie van reliekhouders in Achel.

Ook in het augustijnenklooster Mariënhage in Eindhoven werden tot voor enkele jaren relieken in houders geplaatst. Daar was de aanwezigheid van een relieken-atelier te danken aan pater Leopold Verhagen. Hij was tevens de beheerder van het door hem zelf gestichte museum van devotionalia, het Museum Mariënhage.

In deze bijdrage besteedt Evelyne Verheggen aandacht aan de vervaardiging van reliekhouders en gaat zij in op de vraag waarom de reliekverering na een opleving in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw nu nagenoeg is uitgestorven.

Relieken worden vereerd sinds het ontstaan van de kerk. In de eerste eeuw na de dood van Christus stierven vele van zijn volgelingen en verkondigers van zijn Woord de marteldood. Martelaars van het eerste uur werden door de vroegchristelijke kerk hoog in ere gehouden. De oudste schriftelijke documenten over de verering van martelaren dateren reeds uit 110 en 160 en betreffen de marteldood van Ignatius en Polycarpus.² Het is dan ook niet verwonderlijk dat vanaf de vierde eeuw de kerken werden opgetrokken boven de graven van de martelaren.

De liturgische cultus van het vereren van relieken begon in de zesde eeuw met de verspreiding van de gewoonte om relikwieën in of onder het altaar te leggen. De belangrijkste vormen van liturgische relikwieënverering waren het aansteken van licht voor de relikwieën, het bewieroken, het vieren van de vigilie, de processie en het kussen van en de zegen met de relikwie (een gebruik dat slechts tot de twaalfde eeuw teruggaat).³ Om plundering, handel en diefstal, maar vooral ook het vereren van valse relieken aan banden te leggen, werd tijdens het concilie van Trente (1545-1563) de verering aan strakkere regels gebonden. Zo moest de echtheid van het relikwie voortaan schriftelijk zijn vastgelegd. In de huidige Codex uit 1983, het officiële wetboek van de katholieke kerk, wordt slechts summier gesproken over relieken. Het begrip relikwie is niet meer gedefinieerd. Volgens de geest van het kerkelijk recht moet men dan de traditie eerbiedigen, wanneer canones uitgelegd worden die het oude recht herkennen.⁴ Op deze wijze kan men de oude definitie uit 1917 gebruiken, die het begrip nader specificceert. Ook het vereren van relikwieën is niet expliciet vermeld; in de huidige Codex is er wel een canon, getiteld 'De verering van heiligen, beelden en relikwieën'. Er wordt in deze canon echter niet gesproken over de verering, alleen over de verplaatsing van relikwieën. Het is streng verboden relikwieën te verkopen en bij verplaatsing is de toestemming van de Apostolische Stoel noodzakelijk. Zonder toestemming is de verplaatsing niet alleen

ongeldig maar bovendien strafbaar.⁵ In canon 1237 wordt bepaald dat de oude traditie om relikwieën van martelaren of heiligen onder een vast altaar te plaatsen, volgens de voorschriften van de liturgische boeken bewaard moet worden.⁶

■ DE ACHELSE KLUIS ■

Op de grens tussen België en Nederland ligt het klooster de Achelse Kluis. In 1846 kwamen trappisten vanuit Meersel-Dreef naar deze plek, waar vanaf 1686 een gemeenschap was gevestigd van broeders eremieten. Tijdens de Franse Revolutie werd het klooster door de nog aanwezige broeders verlaten en raakten de gebouwen in verval. Op 19 maart 1846 werden het land en de gebouwen aangekocht door de abt van het trappistenklooster van Westmalle voor de stichting van een priorij.⁷ Deze trappisten behoorden tot de orde van cisterciënzers van de strikte observantie, een tak van de benedictijnenfamilie.⁸ In 1871 werd de priorij verheven tot een zelfstandige abdij.

Het klooster de Achelse Kluis was een gemeenschap die op zoveel mogelijk terreinen voorzag in het eigen levensonderhoud. Werkplaatsen werden ingericht voor eigen voorziening: een smederij, een timmerwerkplaats, een weverij, een schoenmakerij en een ververij. Tot de Eerste Wereldoorlog was het klooster tevens befaamd om de producten van hoge kwaliteit uit de koperslagerij en de drukkerij.⁹ Vanaf 1861 produceerde de koperslagerij vooral liturgische voorwerpen voor eigen gebruik, zoals godslampen, kandelaars en kruisbeelden. Daarnaast kende de werkplaats een grote productie van koperen relikhouders.¹⁰ In de negentiende en twintigste eeuw was Achel voor Nederland en België, vooral voor Brabant, een van de belangrijkste leveranciers van relikhouders met bijbehorende echtheidsverklaringen. De oudste echtheidsverklaringen uit Achel

Afb. 2
Het klooster de Achelse Kluis, gelegen onder Eindhoven op de grens van België en Nederland.

stammen uit de jaren '50 van de negentiende eeuw, toen de priorij gesticht werd.¹¹ Deze eerste documenten zijn ondertekend door de eerste prior van het klooster, Josephus-Maria van Mook. De relikwen werden verzegeld met het wapen van de abt van Westmalle, dat correspondeerde met een afdruk van hetzelfde wapen op de bijbehorende echtheidsverklaring. Toen de priorij tot abdij werd verheven, veranderden ook de echtheidscertificaten. Ze werden niet meer uitgegeven onder verantwoordelijkheid van Westmalle, maar voorzien van het wapen en de naam van de Achelse abten. Van vrijwel alle abten van de Achelse Kluis zijn certificaten bekend. Het is onwaarschijnlijk dat de abten zelf zich bezig hielden met het vervaardigen van relikhouders. Dit ambacht werd verricht door een of meer monniken van het klooster. Het ligt voor de hand dat deze zelf de bijbehorende echtheidsverklaringen invulden en ondertekenden.

■ BONIFACIUS ADERS ■

De laatste relikwewaarde van Achel, die zichzelf blijkens de echtheidsverklaringen vanaf omstreeks 1930 als *custos reliquiarum* aanduidde, was Bonifacius Aders. Hij werd op 6 augustus 1883 geboren in Düsseldorf en overleed op 20 april 1956 te Achel. Na zijn dood werd zijn werk als relikwewaarde door niemand gecontinueerd. De vraag en de belangstelling voor de relikwen was afgenomen en blijkbaar voelde niemand zich geroepen het ambacht voort te zetten. Na de dood van Aders werden de relikwen en de inventaris van zijn atelier verpakt in dozen en opgeborgen. Ruim veertig jaar later stuitte ik in het kader van mijn onderzoek op het atelier van Aders en zijn voorgangers. In de kelder van de Achelse kluis bevindt zich hun nalatenschap verpakt in onderdelen, zoals de relikhouders, de glaasjes waarmee de relikhouders werden afgedekt (afb. 3) en instrumenten die de relikwewaarde gebruikte voor

Afb. 1
Reliekenkast met restanten van de Martelaren van Gorcum, afkomstig uit de Sint-Monickakerk te Utrecht en ondergebracht in Museum Mariënhage te Eindhoven (foto's auteur).

het vervaardigen van de reliekhouders (afb. 4). Hier zijn tangen, beitels en schuurmaterialen te zien, maar ook zijden rode garens om de reliekhouder mee af te sluiten, zilverdraad om de grotere relieken te bevestigen en zelfs nog een stukje zegellak.

De nalatenschap wekt de indruk dat Bonifacius Aders zijn werkzaamheden tot het einde van zijn leven serieus heeft uitgeoefend. Daartoe behoorde ook het actief verzamelen en uitwisselen van resten van mogelijk toekomstige zaligen. In een doosje uit 1947 bevinden zich enkele haren en een klein stukje kazuifel van circa twee

Afb. 3
Een doos met afdekglasaes die pater Bonifacius Aders gebruikte bij de vervaardiging van reliekhouders.

Afb. 4
Het instrumentarium van de 'custos reliquiarum' Bonifacius Aders.

Afb. 5
Een van de grotere relieken uit de verzameling van Bonifacius Aders: de onderkaak van Sint-Julianus.

vierkante centimeter van de priester-missionaris en apostel van de

melaatsen pater Damiaan de

Veuster (gestorven op 15 april 1889 op Molokai en op 4 juni 1995 te Brussel zalig verklaard). Deze relieken waren gestuurd door pater Stanislaus Kostka uit Westmalle, de moederabdij van de Achelse Kluis. Deze collega-custos had de resten ontvangen uit Hawaii,

waar Damiaan was overleden, getuige de tekst op een bijgevoegd briefje: 'Februarij 1922

Haar van den Eerw.

Pater Damiaan afgesneden door Eerw. Pater Wendelinus op verzoek van zuster M. Leopoldina april 15. 1888 ook zijde van zijn kazuifel. Zusters Fransiscanessen. Bishop Home. Kalaupapa Molokai'.

Bijzonder in de verzameling in Achel is een zorgvuldig verzegelde doos ter grootte van een schoendoos met aan de zijkant een wegschuifbaar venster waar achter glas menselijke overblijfselen zichtbaar zijn.

Op de bovenzijde staat de naam van de heilige geschreven: Sint-Vitalianus. Mogelijk zijn dit de overblijfselen van paus

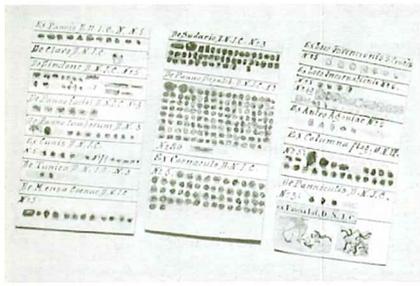
Afb. 6
Sigarendoosjes met relieken op kaarten, afkomstig uit het atelier van Aders.

Vitalianus, die van 657 tot 672 regeerde. Hoewel hierbij geen documentatie bewaard is gebleven, lijkt het hier te gaan om een nog te verwerken hoeveelheid menselijke resten afkomstig uit Rome. Het geheel maakt een stoffige indruk: het was de taak van de *custos* om, behalve het inzetten van relieken in de houders, de stoffelijke resten schoon te maken, te conserveren en te bewerken. Hoe dit soort van resten in eerste instantie werd verwerkt blijkt uit het meest bijzondere deel van de nalatenschap. In grote dozen worden grote relieken bewaard die soms al bewerkt zijn en op textiel gehecht, zoals bijvoorbeeld een ruggewervel. Daarbij zijn ook grote relieken door Aders reeds in houders geplaatst, zoals een onderkaak (afb. 5). Duidelijk zichtbaar is de wijze van decoratie in de vorm van slingers met bloemen die door Aders op de zijde werd aangebracht.

In circa twintig sigarendoosjes worden strookjes bewaard met daarop gerubriceerd de overblijfselen van heiligen (afb. 6). Ze zijn op de strookjes geplakt in alfabetische volgorde, klaar om geplaatst te worden in kleine reliekhouders. Er was sprake van vraag en aanbod: van honderden heiligen waren relieken leverbaar in alle vormen en maten, van bot tot textiel. Actuele heiligen en zaligen, zoals Bernadette Soubirous, Gerardus Majella en Theresia van Lisieux, zijn ook vertegenwoordigd, hoewel van deze latere heiligen vaker de aanrakingsreliken of secundaire relieken (*brandea*) dan de primaire relieken of lichaamsresten (*ex ossibus*) zijn bewaard.

■ RELIEKEN VAN CHRISTUS EN MARIA ■

Een interessante groep uit de Achelse verzameling vormen de overblijfselen van Christus en Maria, zorgvuldig gerubriceerd op de kaartjes. Vanaf de vroege Middeleeuwen waren de relieken van Christus en Maria

Afb. 7
*Minuscule relieken
 van Christus, door
 Bonifacius Aders net-
 jes gerubriceerd en op
 kaarten geplakt.*

kostbaar en zeldzaam. Desondanks werd een scala aan relieken van hen verspreid. Zelfs primaire relieken bleken bewaard. Omdat Christus ten hemel is opgestegen en Maria in de hemel is opgenomen, kon men slechts beschikken over delen van het lichaam die tijdens het leven op aarde waren achtergebleven. Van Christus was de diversiteit toch nog groot. Bewaard werden het hoofd- en baardhaar, tranen, bloed, de melktanden, de navelstreng en de voorhuid. Bij Maria bleven de primaire relieken beperkt tot het hoofdhaar en de moedermelk.¹²

De Achelse Kluis bezit alleen secundaire relieken van Christus en Maria. Delen van de kruisrelik zijn op een apart kaartje gerubriceerd, de overige bij elkaar. Van Christus worden delen of fragmenten bewaard van zijn gewaad, van de spijkers van de kruisiging, van de zweetdoek, zijn luiers en zijn lendendoek, van het hout van de kribbe, van zijn hemd, van de tafel van het laatste avondmaal, van de grafdoek, van de zaal van het laatste avondmaal en de plaats van de vondst van het H. Kruis, van de plek van de menswording, van de grot van de doodstrijd of de hof van olijven, van de geselkolom, van doeken en van linten (afb. 7).¹³ Van Maria resteren partikels van de sluier, van haar wollen onderkleed en haar gordel, van haar graf of de plaats waar zij (tijdelijk) was begraven, van haar huis, van een zweetdoek en steentjes met daarop resten moedermelk.¹⁴ Leopold Verhagen zegt in een interview over deze steentjes het volgende: 'Het zijn stukjes steen uit een grot in Bethlehem, waarvan de traditie zegt dat Maria op die steen de eerste melk uit haar borst heeft gedrukt, voordat ze begon haar kind te zogen. Maar de mohammedanen hechten er nog steeds waarde aan. Ik voor mezelf reken ze maar tot de religieuze folklore, hoewel ik moet toegeven, dat deze hoe langer hoe meer uit de mode raakt.'¹⁵

Bonifacius Aders schijnt vaak contact te hebben gehad met Leopold Verhagen, zijn collega in het augustijnenklooster Mariënhage in Eindhoven. Verhagen spreekt in zijn nagelaten aantekeningen en interviews veelvuldig en met respect over zijn Achelse medebroeder.¹⁶

Volgens een Achelse pater was Aders echter een zonderlinge man die zich veelal onttrok aan de regelmaat en de gebruiken van het klooster. Hij heeft zijn kennis en ervaring dan ook niet aan andere paters overgedragen. Na zijn dood werd de nalatenschap van hem en zijn voorgangers opgeborgen en bewaard voor de eeuwigheid.

■ SACRISTA VAN DE PAUS ■

In de binnenstad van Eindhoven ligt achter de imposante toren van de Paterskerk het klooster Mariënhage. Op deze plaats vestigden zich aan het begin van de vijftiende eeuw de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus van de congregatie van Windesheim. In 1688 werden de laatste kanunniken uit het klooster verdreven. In 1890 keerden andere augustijnen in het gebouw terug. Deze paters behoren tot de orde van de eremieten van Sint-Augustinus. De augustijnenorde kent een lange traditie als reliekenbewaarders. Uit de orde van de augustijnen-eremieten werd tot en met 1991 de *sacrista* van de paus ofwel 'prefect van het pauselijk Sacarium' gekozen. Het ambt van *sacrista*, ook wel oneigenlijk aangeduid als 'koster van de paus', is een zeer oud ambt. Al in de veertiende eeuw werd een pater augustijn belast met de zorg voor alles, van kellen tot paramenten, wat de paus nodig had voor de plechtigheden waaraan hij deelnam. In 1497 reserveerde paus Alexander VI het ambt van *sacrista* voor de orde der eremieten van Sint-Augustinus. Bijna alle *sacrista*'s ontvingen de bisschoppelijke wijding; vanaf 1645 werden zij benoemd tot titulair bisschop van Porphyryon. Daarnaast waren nog vele ceremoniële taken aan het ambt van *sacrista* verbonden.¹⁷ Minder bekend is de functie van de *sacrista* als toezichhouder over het pauselijk *sacrarium*, de pauselijke relikwieënschat. Daarmee had hij tevens het opper-toezicht over alle relikwieën die ter wereld bestaan. Hij besliste over de echtheid en bepaalde waar het lichaam van een dienaar Gods, wiens zaligverklaringsproces begonnen was, moest worden bewaard. Hij gaf toestemming voor het opgraven van overblijfselen van zaligen of heiligen met het daaraan verbonden recht deze relikwieën al dan niet authentiek te verklaren. Zonder zijn toestemming mochten relieken niet verplaatst worden. In de hoedanigheid van opperbeheerder van alle relikwieën had de *sacrista* een belangrijke plaats in de heilige congregatie der riten waarin de heilig- en zaligverklaringsprocessen gevoerd werden.¹⁸ Van 1951 tot 1991 vervulde een Nederlander, mgr. Petrus Canisius van Lierde, deze functie. Hij werd geboren in 1907 en na zijn overlijden in 1995 werd hij te Mariënhage begraven. In 1950 was de

Afb. 8
*Het augustijnenklooster Mariënhage in Eindhoven.
 Te zien is de vleugel waar het museum voor devotionalia
 ondergebracht.*

Italiaanse *magister* en *custos* Alfonso de Romanis overleden. Bij gebrek aan bekwame Italiaanse kandidaten werd mgr. Van Lierde op 13 januari 1951 benoemd als zijn opvolger en op 25 februari gewijd als titulair bisschop van Porphyron. Hij was de eerste Nederlander die als bisschop in het paleis van het Vaticaan woonde na de Nederlandse paus Adrianus VI (1522-1523).¹⁹ Toen hij op 22 april 1991 met emeritaat ging, verdween de laatste augustijnse bisschop in een lange rij van sacrista's aan het pauselijke hof. Paus Paulus VI (1963-1978) had het ambt van *sacrista* opgeheven. Hiermee kwam na 640 jaar en veertig sacrista's een einde aan het augustijnse privilege dit ambt 'ten eeuwigden dage' te mogen vervullen. De erefuncties verdwenen, maar de zorgtaak voor de pauselijke sacristie en de relikwieën bleef vervuld. Dit werk wordt nu verricht door de *custos* van de pauselijke sacristie, een pater augustijn, met assistentie van twee broeders augustijnen.²⁰

■ LEOPOLD VERHAGEN ■

De augustijn Leopold Verhagen kreeg landelijke bekendheid door zijn overwegingen voor de Wereldomroep en zijn dagsluitingen voor de KRO-televisie. Minder bekend was zijn inzet voor het behoud van kerkelijke devotionalia, die hij zijn 'Santenkraam' of 'Boerenhemel' noemde. Hij verzamelde relieken en reliekhouders in het verlengde van zijn functie als *custos reliquiarum* van de Nederlandse kerkprovincie. Zijn taak als bewaarder van de relieken - hij sprak zelf wel eens schertsend over 'vaste engelbewaarder' - vulde hij vanaf 1938.²¹

Leopold Hubertus Verhagen werd op 7 augustus 1908 geboren te Helmond en trad op 10 september 1927 te Witmarsum toe tot de augustijnenorde. In 1933 werd hij te 's-Hertogenbosch tot priester gewijd. Van 1934 tot 1938 woonde hij in het augustijnenconvent te

Overveen voor een studie biologie in Leiden, die hij echter nimmer voltooide. Vanaf 1938 leefde hij, met een Haarlemse onderbreking tussen 1955 en 1961, onafgebroken in Mariënhage te Eindhoven. De eerste jaren was hij *magister* van de fraters filosofen, later prefect van het internaat van het gymnasium Augustinianum en daarna godsdienstleraar aan verschillende scholen in de stad, de laatste twaalf jaar voor zijn pensionering aan de MTS.²² Leopold Verhagen stierf op 22 mei 1997 op 88-jarige leeftijd in huize Gagelbosch, waar hij de laatste jaren van zijn leven was verzorgd. Onder grote belangstelling werd hij op 27 mei 1997 begraven op het kloosterkerkhof van Mariënhage te Eindhoven. Leopold was gezegend met een grote mate van handigheid. Die kwam hem, in combinatie met zijn biologische kennis, van pas toen in 1938 uit de nalatenschap van een overleden prior een verzameling relikwieën te voorschijn kwam waarmee niemand goed raad wist. Verhagen bracht uitkomst. Hij wist in de collectie rijp en groen te scheiden en trok vervolgens met zijn vrome bagage naar Achel om met de *custos reliquiarum* van Achel, Bonifacius Aders, uit te maken welke restanten echt waren en waar ze vandaan kwamen. Dit bracht hem weldra in aanraking met aartsbisschop De Jong, bij wie hij aanklopte voor een Willibrordrelikwie. Bij die gelegenheid werd Leopold Verhagen verzocht om *custos reliquiarum* van het aartsbisdom Utrecht te worden. In die functie diende hij de zorg voor de relikwieën op zich te nemen en certificaten af te geven in naam van de (latere) kardinaal. Omdat de prelaat zich

Afb. 9
*Pater Leopold Verhagen aan het werk in zijn reliekenatelier.
 Foto uit 'Katholieke Illustratie'.*

Adrianus Simonis
Kardinaal der H. Roomse Kerk
Aartsbisschop van Utrecht.

*L.F. Wij verklaren bij deze erkend en uitgegeven te hebben
een relikwie:*

*die we eerbiedig in een ronde met glas voorziene houder
hebben geplaatst. De houder is aan de achterzijde met koper-
draad gesloten en voorzien van het lakzegel waarvan u hieronder
een copie aantreft. Zij mag in het openbaar worden vereerd.*

*Ten getuige waarvan enz.
Gegeven den*

De gedelegeerde:

f Adrianus Kard Simonis

Afb. 10

Voorbeeld van een voorgedrukte echtheidsverklaring, afgegeven door kardinaal Simonis.

nogal zorgen maakte over de vele namaak, gaf hij de augustijn het advies om bij twijfel de vrome spullen zonder pardon in de verwarmingsketel te deponeren. Na kardinaal De Jong werkte Leopold in opdracht van kardinaal Alfrink en later voor kardinaal Simonis (afb. 10). Op verzoek van bisschop Gijsen leverde hij relikwen aan het bisdom Roermond. De echtheidsverklaringen van Simonis zijn niet meer in het Latijn geschreven en in taalgebruik aangepast aan de moderne tijd. Gijsen hield echter vast aan de Latijnse tekst.

■ MUSEUM MARIËNHAGE ■

Na Verhagens pensionering in 1973 kon hij zijn tijd besteden aan het verzamelen van relikwen en andere devotionalia. De basis voor een collectie was reeds gelegd, maar toen hij de beschikking kreeg over een grote zaal die hij mocht inrichten als museum, groeide zijn verzameldrang. Hij doopte de zaal 'Museum Mariënhage Eindhoven' en ontwikkelde zich als een ware conservator en expert op het gebied van relikwen en devotionalia.

Hij deelde de collectie op in vier groepen: groep R voor relikwen 'echt of niet echt en alles wat daar voor doorgaat' (totaal 83 nummers); groep D voor voorwerpen van devotie: 'alles wat geacht wordt de gelovige mens

dichter bij God te brengen door wijding, gebruik en herkomst' (totaal 47 nummers waaronder ook Agnus Dei's); groep A: 'afbeeldingen van de Heer of van zijn heiligen of hen die daarvoor doorgaan' (totaal slechts drie geïnventariseerde nummers: mogelijk is hij hiermee niet gereed gekomen); en groep B: boeken: 'alle kerkelijk of godsdienstig drukwerk van meer dan een blad' (totaal 228 nummers, summier beschreven).

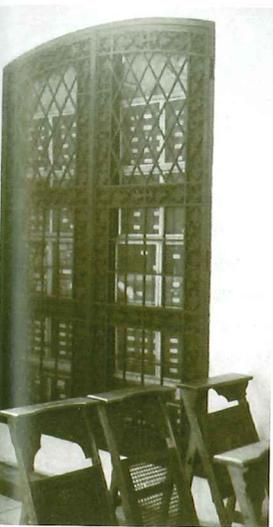
Veel objecten zijn niet beschreven of geïnventariseerd. Zo heeft Verhagen de overige devotionalia, zoals rozenkransen, scapulierien, medailles, etcetera, zorgvuldig in kasten opgeborgen. Veel papieren materiaal, zoals oude echtheidsverklaringen en ander devotioneel drukwerk, is bewaard in plastic insteekboeken. Daarin zit ook een van Leopolds grootste schatten: een vel papier waarop pater Titus Brandsma op 8 mei 1942 het gedicht *Aan Jezus* schreef. Het gedicht was bestemd voor Cornelis de Graaf, een van de medegevangenen van pater Titus in de Scheveningse politiegevangenis. Als men de categorieën A en B onderverdeeld naar herkomst, wordt duidelijk waarvandaan de collectie afkomstig is. Een groot gedeelte is afkomstig van de orde zelf of door Leopold zelf samengesteld met behulp van relikwen die hij als *custos* verzamelde. Bij de sluiting van de augustijnenkerk van Sint-Monica te Utrecht in 1972 kwam de inventaris naar Eindhoven, waar Leopold zich over de relikwen en de devotionalia ontfermde. Enkele nummers zijn afkomstig van vrouwenkloosters te Eindhoven, van de zusters clarissen en van de ursulinen uit Weert.

In 1945 werd Leopold verzocht orde te scheppen in een chaos van relieken die was ontstaan na het bombardement van de toren van de kathedraal van Roermond. Hij ordende de relieken die hij met zekerheid 'echt' achtte in vijftig stalen kasten die werden geplaatst in één grote reliekenkast. Een andere kast bevat tientallen negentiende- en twintigste-eeuwse reliekhouders. Beide bevinden zich in de Sint-Jacobskapel in Roermond, die tegenwoordig aan Maria van Altijddurende Bijstand is toegewijd (afb. 11).

Alle dubieuze relieken nam hij mee naar Eindhoven. Daarbij waren ook zes Agnus Dei's. Bij nadere bestudering bleken ze zeer oud en te zijn gewijd tussen 1405 en 1725. In 1976 richtte Leopold een verzoek aan de bisschop van Roermond of hij de relieken, die hij dertig jaar eerder niet had kunnen identificeren, in zijn museum mocht bijzetten. Het verzoek werd gehonoreerd. De relieken bevinden zich nu onder andere in een vissenkom die Leopold, inventief als hij was, had omgebouwd tot reliekenbokaal door er een houten voet onder te plaatsen en af te sluiten met een sierlijke houten deksel.

In totaal vormen de circa tien Roermondse inventarisnummers een niet onbelangrijk deel van de verzameling.

De collectie werd verder aangevuld met relieken en objecten die hij in de loop der jaren van particulieren her en der mocht ontvangen en met voorwerpen, vooral stenen, die hij zelf had meegenomen van zijn reizen naar het Heilige Land.

Afb. 11
Reliekenkast in de Sint-Jacobskapel te Roermond.

■ RELIEKEN UIT DE CONTRAREFORMATIE ■

De belangrijkste en grootste collectie relieken in het museum Mariënhage is afkomstig van één particulier. Het zijn oude relieken, voornamelijk uit de zeventiende en achttiende eeuw, afkomstig van de jezuïetenstatie 'de Krijtberg' in Amsterdam (afb. 12). Deze collectie werd door Leopold Verhagen verworven via een dochter van de Amsterdamse antiquair Leo Bisterbosch, eigenaar van de winkel 'De Oud-Nederlandsche Prent' aan de St. Luciensteeg. Naast zijn handel in prenten verzamelde Bisterbosch voor zijn privécollectie allerhande devotionalia. Zijn collectie doodsprentjes van circa één miljoen exemplaren is na zijn overlijden aangekocht door het Centraal Bureau voor Genealogie

in Den Haag. Bisterbosch verzamelde de devotionalia vooral in de jaren '60 op rommelmarkten maar verkreeg ze ook rechtstreeks van kloosters en kerken. Hij was in die tijd bevriend met pater Awick S.J., van wie hij in mei 1964 de reliekenschat en wat daarvoor doorging verwierf.²³ Hoewel hij in een brief had bepaald dat de relieken voor altijd in de familie moesten blijven, wisten zijn kinderen er niet goed raad mee. In 1976 werden ze geschonken aan Leopold Verhagen voor zijn museum.²⁴

Verhagen ging zorgvuldig met de relieken om. Zo heeft hij deze collectie opnieuw aangeboden aan de provinciaal van de jezuïeten, die er echter geen belangstelling voor had. Hij heeft de collectie bewaard zoals hij haar heeft ontvangen en zeer waarschijnlijk niet verder gebruikt voor zijn atelier. Daarnaast heeft hij de objecten gedocumenteerd op inventariskaarten. Verhagen heeft ze tentoongesteld in vijftig verzamellijsten met in één lijst het verhaal hoe hij ze heeft verworven en in een andere lijst de getypte tekst: 'Deze relieken in de eerste helft van de zeventiende eeuw door vrome jezuïeten meegebracht uit Rome.' Naast de door Leopold samengestelde lijsten bevat het museum ook enkele losse objecten uit de collectie Bisterbosch. In de inventaris staat het geheel beschreven op ongeveer vijftig inventariskaarten.

De meeste relieken van de Krijtberg zijn verpakt in papiertjes met daarop de naam van de zalige of heilige. Het plaatsen van de relieken in reliekhouders was in de vroeg-moderne tijd kostbaar. Meestal werden alleen belangrijke en grotere relieken, bestemd voor openbare verering en in het bezit van kerken en kloosters, in reliekhouders geplaatst. Kloosterlingen bezaten ook vaak een reliek bestemd voor privédevotie. Dat het werd bewaard in papiertjes deed voor deze gelovigen geen afbreuk aan de mystieke en religieuze waarde.

■ ANEKDOTES ■

Vanaf zijn 65ste jaar besteedde Verhagen veel aandacht aan zijn eigen museum, waar hij de relieken, reliekhouders en andere devotionalia verzamelde en restaureerde (afb. 12). Hoewel de teksten op de inventariskaarten aantonen dat Leopold een betere predikant dan schrijver moet zijn geweest, getuigen zij wel van groot gevoel voor humor en relativiseringsvermogen. Aan de hand van enkele objecten met bijbehorende citaten zal zijn werk en zijn toewijding voor de relieken hieronder worden weergegeven.²⁵

Bij een opperarmbeen, volgens overlevering afkomstig van de augustijnse heilige Nicolaas van Tolentijn († 1305), schrijft Verhagen (afb. 13): 'In 1938 wist niemand in het klooster waar de reliek vandaan is geko-

Afb. 12

Reliekenlijsten uit de collectie die Leopold Verhagen verwierf uit de nalatenschap van de Amsterdamse antiquair Leo Bisterbosch. Tentoongesteld in Museum Mariënhage.

men. Wel werd toen een verhaal verteld: Pater Johannes Wilderbeek die een groot vereerder was van de H. Nicolaas, en die in die tijd (Voor 1920) al de dienst der genezingen deed in de spreekkamer was erg blij met deze relik. In die dagen was een inwoonster van Eindhoven en trouwe bezoeker van de paterskerk op 26 jarige leeftijd blind geworden. Marie van der Somme. Op verzoek van Pater Wilderbeek heeft zij negen dagen lang geslapen met dit stuk been op haar ogen gebonden, om te proberen of de relik echt was. Toen ze niet ziende werd heeft men de aandacht voor deze relik verloren en ze onder de brandkast van de prior gezet, waar ik ze in 1938 heb gevonden. Leopold.' Het bot was zonder echtheidsverklaring terecht gekomen in Mariënhage. Volgens de overlevering was het uit een brand gered door een adellijke Franse dame. Tijdens de Franse Revolutie was ze naar 's-Hertogenbosch gevlucht. Na haar dood kwam het relik terecht bij zusters in Made. Deze schonken het in 1916 aan Mariënhage. Tot en met 1980 heeft Leopold onderzoek gedaan naar de echtheid van het relik. Zijn medebroeder pater Athanasius van der Weijden heeft daartoe een brief geschreven naar de Romeinse experts die het gehele gebeente van Nicolaas wetenschappelijk hadden onderzocht. Dit verzoek bleef echter helaas onbeantwoord.

Opmerkelijk is ook Leopolds verhaal bij een bot van Bonifacius, een kostbaar vaderlands relik, afkomstig uit de huiskapel van het Monicaklooster te Utrecht (afb. 14): '(...) Door pater Bonifacius Aders van de trappisten in Achel is de relik (...) in een nieuwe schrijn gezet. Daarbij deed men een eigenaardige ontdekking. De abdij van Achel had namelijk ook een grote reliqui van Bonifacius, maar daar was het certificaat van verloren. Nu bleek dat de relik van Achel van de onze was afgezaagd. Toen wisten ze in Achel meteen dat de hunne ook authentiek was.'

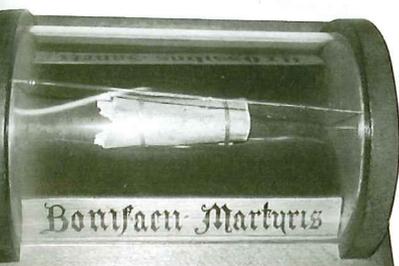
Verhagen vergaarde verhalen van mensen en schenkers en schreef die op inventariskaarten als uitleg bij de objecten van het museum. Een voorbeeld: 'Op een oud eikenhouten paneel zijn 21 agnus dei bevestigd. Stukjes van een groot agnus dei werden door de zusters in de recreatietijd ingenaaid in omhulseltjes van allerlei vorm. Het Agnus Dei is een medaille van was van de paaskaars van de St. Pieter in Rome, gewijd door de Paus op de eerste paaszaterdag na zijn pauskroning. Het wordt gegeven aan allen die op een of andere manier op reis zijn. Zo b.v. aan schippers, matrozen, voerlui, motorrijders, maar ook aan a.s. moeders, opdat hun kind de reis naar buiten goed zal volbrengen.' Verhagens wetenschappelijke informatie is over het algemeen summier. Toch is er over Agnus Dei's al veel geschreven, onder anderen door W.

Knippenberg.²⁶ Dergelijke textiele hartjes met Agnus Dei's zijn onder andere bekend van de birginitessen te Uden en de zusters karmelitessen in Boxmeer, Bergen op Zoom en Oirschot. De zusters zijn met het maken en verspreiden ervan in de jaren '60 gestopt.²⁷ Het relik van de heilige Willibrord, waarvoor Leopold Verhagen in 1938 aanklopte bij aartsbisschop De Jong, heeft gedeeltelijk een plaats gevonden in het museum (afb. 15): 'Reliekschrijntje in de vorm van een kleine monstrans. (...) Het relik van Sint-Willibrordus komt van het aartsbisdom Utrecht. Mij werd eens gevraagd van de vrij grote relik die daar bewaard wordt een stukje af te doen voor Pater van Nuenen. Dat was nog onder kard. de Jong. Ik heb er toen meteen een klein stukje afgezaagd voor onze verzameling.'

In een interview maakte Leopold Verhagen melding van een proef waarmee hij de echtheid van oud hout vaststelde. Meestal gebruikte hij 'dit trucje met een glas water' voor het verifiëren van de kruisreliken. Volgens Leopold moesten de echte reliken door ouderdom en houtsoort in het water zinken. Als de splinter bleef drijven was hij er zeker van dat hij vals was (wat overigens niet wilde zeggen dat hij dan zeker goed was).²⁸ Naast het controleren op echtheid conserveerde hij het hout. Uit de collectie Bisterbosch con-

Afb. 13
Opperarmbeenen van de heilige
Nicolaas van Tolentijn.

Afb. 14
Reliekhouder met bot van
Sint-Bonifacius.

Afb. 15
Reliekschrijntje in de
vorm van een
monstrans met daar-
in een restant van
Sint-Willibrord.

kast van notenhout met daarin vele grote relieken, vooral van de martelaren van Gorcum. Bij de grote opruiming van 1960 heeft pater Concordius van de Leemputte, die toen alleen ging wonen, de eikenhouten kast meegenomen om er borrelglazenkastje van te maken. De relieken kwamen op zolder terecht. Daar heb ik ze gevonden en gewoon meegenomen om ze voor ondergang te behoeden. Pogingen om de oude kast terug te krijgen liepen op niets uit en toen hebben we in 1980 door de lijstenmaker Bekkers in Eindhoven er een lijst om heen laten maken. Maar ... op 1 oktober 1982 heeft pater van de Leemputte de kast aan ons museum teruggegeven. We hebben de relieken er weer ingezet en nu prijkt de kast in haar oorspronkelijke glorie in ons museum' (afb. 16). De stapel echtheidsverklaringen die is bewaard bij deze kast geeft wellicht

serveerde hij de volgende relieken: 'In een glazen cylinder van 12 x 4 centimeter liggen 25 stukjes hout van de doodkist van de H. Petrus Canisius S.J. Tussen allerlei anders materiaal lag een gele enveloppe waarin dit hout. Buitenop was geschreven: Hout van de doodkist van Petrus Canisius. We hebben het hout eerst doordrenkt met een conserverende vloeistof en daarna eerbiedig neergelegd in het schrijntje dat in onze werkplaats is gemaakt. Dichtgelijmd met celluloselijm. Oplosbaar in aceton.'

In Mariënhege bevinden zich ook enige grotere reliekkasten. Twee daarvan zijn afkomstig uit Utrecht. Verhagen schrijft over een van deze kasten: 'In de sacristie van de Monicakerk in Utrecht hing sinds mensenheugenis een

Afb. 16
Reliekkast uit de Sint-Monicakerk te Utrecht, door pater Van de Leemputte gebruikt als borrelglazenkastje.

een indruk van hoeveel tijd en toewijding er aan het vervaardigen van reliekhouders en echtheidsverklaringen werd besteed. De brieven worden bewaard achter een deurtje aan de zijkant van de kast. Het merendeel van deze certificaten is afkomstig uit Achel. Bij de andere kast uit Utrecht schrijft Leopold opnieuw over zijn Achelse collega (afb. 1): 'Het reliekschrijn was oorspronkelijk het rechterpaneel van 't bovenstuk van het Maria-altaar in de Monikakerk te Utrecht. Toen de kerk werd afgebroken hebben we het paneel met zijn tegenhanger naar Mariënhege gehaald. De relieken die er nu in zitten waren al sinds 1938 op Mariënhege aanwezig. De Heer Frits Verhagen Broer van Pater Leopold heeft veel bijgedragen aan het herstel. In het midden zit een reliek van de martelaren van Gorcum. Die is ingezet door de custos reliquiarum van de abdij Achel. Ook de overige zijn ingezet door de custos rel. van Achel.'

■ WETENSCHAP EN VOLKSGELOOF ■

De reliekenverzameling in Achel werd opgeborgen in de jaren '50 van deze eeuw. In Achel werden relieken vervaardigd vanaf 1846 tot aan de dood van de laatste *custos reliquiarum* Bonifacius Aders in 1956.²⁹ Het is niet volledig duidelijk waarom de collectie van Achel in onbruik is geraakt en is opgeborgen. De belangrijk-

ste oorzaak zal ongetwijfeld de verminderde belangstelling voor relieken zijn geweest. Al kort na de Tweede Wereldoorlog was er bijna geen vraag meer naar. Daarnaast zal ook de invloed van de laatste *custos* Bonifacius Aders en de toenmalige abt een rol hebben gespeeld in de beslissing de collectie op te bergen. Leopold Verhagen heeft de naoorlogse omslag wel bewust meegeemaakt, hoewel hij zich pas achteraf realiseerde hoe de gevolgen van de kerkvernieuwing hadden uitgepakt. In een interview uit 1992 vertelde de inmiddels 83-jarige pater: 'Het valt niet mee te aanvaarden als het niet meer zo gaat. Maar ik heb mijn geloof. Dat is er altijd geweest. (...) Toen ik eenmaal priester was wist ik dat ik het moest blijven. Ook in de jaren zestig, toen het mis ging met de Kerk. Weet u dat ik het helemaal niet in de gaten had. Voordat ik het wist was het gebeurd, en was alles om me heen kapot. De kerken, de priesters, de reliekskes, de beelden.'³⁰

Het schemertijdperk tussen de Tweede Wereldoorlog en de jaren '60 vormt de aanloop tot een revolutie in de katholieke kerk, die wel wordt aangeduid als de Tweede Beeldenstorm. Het tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) had niet alleen ingrijpende gevolgen voor de katholieke liturgie, voor velen was het tevens aanleiding voorgoed af te rekenen met de materiële kant van het Rijke Roomse leven. De vraag waarom behalve van het geestelijke erfgoed ook afstand werd genomen van de materiële beeldcultuur, is tot nu toe voor Nederland slechts marginaal onderzocht.³¹

Volksreligiositeit is grotendeels spontaan en geeft uitdrukking aan de religieuze en emotionele verlangens van bepaalde groepen gelovigen. De Münsterse kerkhistoricus Arnold Angenendt ziet een duidelijk verband tussen de volksreligiositeit en de heiligen- en reliekverering. Hij verklaart de maatschappelijke vervreemding van de verering als volgt. Door de eeuwen heen werd geloofd dat de heilige in zijn relieken vertegenwoordigd was. Deze aanwezigheid was gebaseerd op de voorstelling omtrent het voortleven van de ziel.

De woonplaats van de heilige was niet alleen de hemel, maar ook zijn

Afb. 17
Reliek van een van de Martelaren van Gorcum, afkomstig uit de Sint-Monickerk te Utrecht.

Afb. 18
De werkplaats van pater Leopold Verhagen, waar hij zijn relieken conserveerde, bewerkte en in reliekhouders plaatste.

graf op aarde. Dat hield in dat de overblijfselen van heiligen niet zo maar lichamen waren. De heilige was tastbaar aanwezig in zijn overblijfselen. Men geloofde in de wonderbaarlijke kracht van de relikwieën. Pas de nieuwe tijd betekende een breuk. Het geloof in de virtuele aanwezigheid van de doden en hun hemelse aanwezigheid op aarde was niet langer meer voor te stellen, omdat het wetenschappelijk onhoudbaar was geworden.³² De natuur-wetenschappen hebben het lijk medisch gezien voor absoluut dood verklaard.³³ In die context spreekt

Angenendt dan ook over een zowel wetenschappelijke als esthetische breuk tussen de moderne tijd en het verleden.³⁴ De wetenschap heeft het volksgeloof ingehaald. De gebruiken en rituelen rondom het vereren van relieken veranderden in religieuze folklore. Niet alleen de voortgang van de wetenschap maar ook andere factoren hebben bijgedragen tot een bezinning op - en de marginalisering van - het vereren van de relieken. Allereerst is daar het streven naar oecumene. In het protestantisme is meer aandacht voor de verkondiging en het Woord, terwijl in het catholicisme meer aandacht is voor het ritueel en het uiterlijke. Dat de rituelen rondom de reliekverering door christenen uit een andere traditie als macaber, respectloos en als afgoderij werden beschouwd, moet ook de katholieken aan het denken hebben gezet.

Verder had ook de herziening van de heiligenkalender

in 1969 gevolgen voor de reliekenverering. Vele heiligen werden in de jaren '60 van de kerkelijke kalender geschrapt omdat hun verering meer op legenden was gebaseerd dan op feiten. Hun relieken waren vanaf dat moment dan ook niet meer geloofwaardig. Zo werd bijvoorbeeld Sint-Christoffel stilzwijgend van de heiligenkalender afgevoerd, terwijl de traditie om zijn afbeelding mee te nemen op reis, bijvoorbeeld in de auto, nog steeds populair is.

Een ander punt is de liturgische ommekeer of de verandering in geloofsbeleving van de jaren '60. De liturgie versoberde en concentreerde zich op het Woord. Er ontstond meer interesse voor een bijbelgerichte spiritualiteit. Dit ging ten koste van de uiterlijkheden, zoals de kleding van de priesters en de religieuzen, maar ook de aankleding van het katholieke interieur. De heiligenbeelden, de wijwaterbakjes en de devotieprenten werden als gewilde verzamelobjecten verhandeld op braderieën en antiekmarkten. Het interieur werd gemoderniseerd en soberder; daar paste geen 'religieuze kitsch' meer in. Binnen de kerk raakten de heiligen 'uit de mode'. De betekenis van de heiligen als voorspreker in de hemel voor de kerk op aarde raakte op de achtergrond. De kerk wilde kerk zijn in dienst van de maatschappij. Binnen de verkondiging schonken men meer aandacht aan de betekenis van de kerk voor de verbetering van de wereld. Beeldmateriaal ten behoeve van bijvoorbeeld de Vastenactie en de collecte voor de Memisa verdrongen afbeeldingen van heiligen uit het interieur van de kerk.

Afb. 19

Interieur van Museum Mariënhage te Eindhoven.

Bovendien vond er in het algemeen een proces van culturele modernisering plaats. De tijdgeest bevrijdde zich in de jaren '60 van overgeleverde waarden en normen. Andere culturen en religies kregen aandacht. De verering van cultfiguren zoals popsterren of politieke activenisten kregen de voorkeur boven die van heiligen. Hun attributen werden de nieuwe relieken, hun begraafplaatsen de nieuwe bedevaartoornden. De nieuwe heiligen zijn niet meer exclusief verbonden aan de katholieke kerk. De nieuwe heiligen zijn universele strijders voor mensenrechten, bevrijders van dictaturen, strijders voor een beter milieu en emancipators van minderheden.

■ TOT SLOT ■

Leopold Verhagen werd *custos reliquiarum* van het aartsbisdom Utrecht toen de reliekenverering al op haar retour was. Hoewel hij de relieken immer met respect behandelde, kon hij de verering ervan ook relativeren, zoals blijkt uit zijn nagelaten interviews en aantekeningen. Hij maakte bij zijn radio- en televisieoptredens veelvuldig gebruik van devotionalia. Bekend is zijn uitspraak: 'Geloven, dat kunt ge niet zonder spullekes'. Het materiaal inspireerde hem tot zijn beroemd geworden dagsluitingen en overwegingen. De teloorgang van de reliekenverering was daarbij voor hem van ondergeschikt belang. Het ging hem om voorwerpen die een schat aan herinneringen en anekdotes opriepen over de heiligen en zaligen van zijn kerk. Daarbij plaatste hij de objecten in een context van volkscultuur en folklore.

Leopold Verhagen bleef tot aan het einde van zijn leven betrokken bij de relieken. In 1994 heeft hij, na een eervol ontslag verleend door kardinaal Simonis, het werk als reliekenbewaarder overgedragen aan zijn opvolger. De huidige *custos reliquiarum* van het aartsbisdom Utrecht, H.W. Woorts, woont in Overijssel en is pastoor van Dalfsen, Ommen en Hoonhorst. Op verzoek levert hij relieken aan kerken en particulieren. De particulieren krijgen ze alleen van hem op voorwaarde dat de relieken na de dood van de eigenaar zullen worden geretourneerd. Nog steeds is er vraag naar relieken, in het bijzonder voor de inzegening van een nieuw altaar, waarbij de relieken worden ingemetseld. Pastoor Woorts levert de relieken in opdracht van het aartsbisdom Utrecht.³⁵ De taak van reliekenbewaarder voor het bisdom Roermond heeft Leopold Verhagen al eerder overgedragen aan de benedictijnenabdij Mamelis te Vaals. ■

NOTEN

- 1 Dit artikel is een uitgewerkte versie van een lezing gehouden op het congres 'Heiligenverering in de Kempen', georganiseerd door het Centrum voor de Studie van Land en Volk van de Kempen op 9 mei 1998 te Ulvenhout. Deze versie werd voor het eerst gepresenteerd bij de jaarlijkse studiedag van het Werkgenootschap van Katholieke Kerkhistorici in Nederland op 27 maart 1999 in het klooster Mariënhege te Eindhoven. De titel werd ontleend aan een uitspraak van pater Leopold Verhagen in een interview van Herman Haverkate voor het *Utrechts Nieuwsblad*, 11 januari 1992. Dit artikel is te beschouwen als het vervolg op: E. Verheggen, 'Particulier of openbaar? De verering van relieken in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw', *Brabants Heem* 50 (1998) nr. 1, 23-25. Hierin wordt nader ingegaan op relieken, reliekhouders en echtheidsverklaringen. Zie verder: A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultus vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München, 1994); A. Legner, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung* (Darmstadt, 1995). Met dank aan pater Albericus de Meijer OSA, Peter Nissen en Jacques de Coo.
- 2 J. van Cauteren, 'Relieken en reliekhouders', in: A.M. Koldewij en P.M.L. van Vlijmen, *Schatkamers uit het Zuiden* (Utrecht, 1985) 8.
- 3 P. Erdö, 'Het kerkelijk recht over de verering van de relikwieën', *Communio*, 1997, nr. 3, 220.
- 4 *Ibidem*, 222.
- 5 *Ibidem*, 222-223.
- 6 *Ibidem*, 223.
- 7 L. van de Sijpe, *150 Jaar trappisten in Achel* (Hamont-Achel, 1996) 33.
- 8 F. Rijcken pr., 'Abdijleven en spiritualiteit', in: Van de Sijpe, *150 Jaar trappisten*, x.
- 9 Van de Sijpe, *150 Jaar trappisten*, 42 en 105.
- 10 Of (en hoe) de devotionalia, inclusief de theca's, ook werden verkocht of verhandeld, is niet duidelijk. De kasboeken die daarover uitsluitel kunnen geven zijn zoek (mondelijke mededeling van de heer Luc van de Sijpe).
- 11 Mondelijke mededeling van de heer Luc van de Sijpe. De oudste Achelse echtheidsverklaringen in het Breda's Museum zijn gedateerd in 1861 en 1868.
- 12 Van Cauteren, 'Relieken en reliekhouders', 9.
- 13 Van Christus: *Ex Pannis* (gewaad), *de clavo* (spijker), *de sindon* (zweetdoek), *de panne facis* (kinderwindselen, luiers), *de panne Lumborum* (lendendoek), *ex cunis* (kribbe), *ex tunica* (hemd), *ex mensa coenae* (tafel van het laatste avondmaal), *de sudario* (zweetdoek), *de panne sepulchro* (grafdoek), *ex coenaculo* (zaal van het laatste avondmaal), *ex loco inventionis St. Crucis* (van de plaats van de vondst van het H. Kruis), *ex loco incarnationis* (de plek van de menswording), *ex antro agoniae* (van de grot van de doodstrijd, hof van olijven), *ex columna flag[allationis]* (de geselkoker), *de panniculis* (doeken), *ex Fascia* (linten, iets van textiel).
- 14 Van Maria: *ex velo* (sluier), *ex tunica* (wollen onderkleed), *ex cingulo* (gordel), *ex sepulchro* (graf, begraafplaats), *ex domo* (huis), *ex sudari* (zweetdoek), *de lacte* (de moedermelk).
- 15 R. Kalkhoven, 'Echte en valse relieken', *Katholieke Illustratie*, jrg. 98, nr. 51, 14-19 december 1964, 52.
- 16 'Er zijn ook trappisten, die dit werk doen. Zij doen dat buitengewoon goed.' Zie: Kalkhoven, 'Echte en valse relieken', 52.
- 17 'Sacrista van Z.H. de Paus', in: E. Hendriks O.E.S.A. e.a., *Encyclopaedie van het katholicisme* 3 (Bussum, 1956); A. de Meijer OSA, 'Einde van een functie', *Nederlandse Analecta OSA*, 1991, nr. 1, 3.
- 18 'De koster van de paus', *Katholieke Illustratie*, jrg. 85, nr. 10, 9 maart 1951, 378-379.
- 19 'Op bezoek bij de sacrista van de paus', *Katholieke Illustratie* jrg. 85, nr. 19, 11 mei 1951, 728-729.
- 20 Van 1970 tot 1988 was pater Romano Romani, oud-secretaris van mgr. Van Lierde, belast met de zorg voor de pauselijke sacristie en de relikwieën. Na hem is pater Mariano Martin, een Spanjaard, secretaris geworden. Sinds oktober 1998 is de Italiaan pater Antonio Boldoni 'custos van de pauselijke sacristie'. Hij woont met de broeders in het pauselijke paleis. Na de dood van mgr. Van Lierde wilde paus Johannes Paulus II de augustijnen uit zijn huis weg hebben, maar dat stuitte op weerstand van de pauselijke opper-ceremoniemeester mgr. Marini. Hij zorgde ervoor dat de augustijnen mochten blijven voor de verzorging van de sacristie en de paramenten, nodig voor de pauselijke plechtigheden in de Sint-Pieter en elders (met dank aan A. de Meijer OSA).
- 21 In het augustijnenklooster te Eindhoven zijn de interviews uit kranten en tijdschriften bewaard, waaruit voor deze bijdrage informatie is genomen (met dank aan A. de Meijer OSA).
- 22 B. Bodaar e.a., 'Op velerlei wijzen preekte hij een blijmoedige God', *Nederlandse Analecta OSA*, 1997, nr. 2, 10-14.
- 23 Recent werd deze uitverkoop treffend beschreven door Wim Zaal. In zijn boek *Alle heiligen* (Rijswijk, 1998) schrijft hij op blz. 458 over zijn herinnering hieraan: 'Eén ervaring moet ik nog melden. Ik was er einde jaren zestig getuige van hoe een pater jezueit in Amsterdam een koffer vol relikwieën in antieke houdertjes aan een handelaar overdeed. De orde ruimde op. Dat verraad aan het verleden, dat gebrek aan piëteit, ik vond het ergerlijk: al heb ik heus geen portret van Margaretha-Maria Alacoque boven mijn bed hangen, ik zie de snippers van haar lichaam óók niet graag bij een uitdrager liggen omdat het leuke lijstje nog eens van pas kan komen.'
- 24 Aantekening van Leopold Verhagen op de inventariskaarten van de reliekencollectie van zijn museum.
- 25 De citaten zijn afkomstig van de inventariskaarten die worden bewaard in Mariënhege te Eindhoven.
- 26 W.H.Th. Knippenberg, 'Agnus Dei', in: *Devotionalia* (2 dln.; Eindhoven, 1980-1985), dl. 1, 197-200.
- 27 Mondelijke mededeling zusters karmelitessen te Oirschot.
- 28 Kalkhoven, 'Echte en valse relieken', 52.
- 29 Deze periode wordt tegenwoordig omschreven als het tijdperk van het devotionaliseringsproces. Zij begint in de jaren '30 van de negentiende eeuw en bereikte haar hoogtepunt in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw. Zie hiervoor: Verheggen, 'Particulier of openbaar?', 27-28.
- 30 *Utrechts Nieuwsblad*, 11 januari 1992.
- 31 Zo wordt bijvoorbeeld in H. Pijsers en J. Roes, *Memoriale, een eeuw katholiek leven in Nederland* (Zwolle, 1996) hieraan vrijwel geen aandacht besteed. Voor meer informatie over hoe geloofsbeleving zich kan binden aan objecten zie: Lynda Sexson, *Gewoon Heilig. De sacraliteit van het alledaagse* (Zoetermeer, 1997) en Colleen McDannell, *Material Christianity. Religion and popular culture in America* (New Haven/Londen, 1995).
- 32 Angenendt, *Heilige und Reliquien*, 333.
- 33 *Ibidem*, 334.
- 34 *Ibidem*, 335.
- 35 Mondelijke mededeling van pastoor drs. H.W. Woorts.